

२६. श्री माधवराज गौतम

[संवत् २०५५ सालको पुरस्कार 'जगदम्बा-श्री' श्री गोविन्द 'गोठाले'लाई र सोही सालको 'मदन पुरस्कार' दुःखान्त नाटकको सृजना परम्परा' भन्ने ग्रन्थका लागि त्यसका रचयिता डा. केशवप्रसाद उपाध्यायलाई समर्पण गर्न संवत् २०५६ साल आश्विन २६ गते बुधवार आयोजित समारोहमा महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयका तत्कालीन उपकुलपति श्री माधवराज गौतमले दिनुभएको प्रवचन। यो प्रवचन 'नेपाली' त्रैमासिक अङ्क १६० बाट उद्धृत गरिएको हो ।]

"प्रकाशमानां प्रथमे प्रयाणे प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमानाम् ।

अन्तः पदव्यामनुसञ्चरन्तीमानन्दरूपामबलां प्रपद्ये ।

समारोहका श्रद्धेय सभापति एवं मदन पुरस्कार गुठीका अध्यक्षज्यू, आजका सम्मानित साहित्यिक प्रतिभाहरू, उपस्थित साहित्यानुरागी विद्वान्, विदुषी, भद्रमहिला तथा सज्जनवन्द !

सर्वप्रथम आजको यस गरिमामय समारोहमा 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कारबाट सम्मानित श्री गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले'ज्यू र 'मदन पुरस्कार'बाट सम्मानित प्रा.डा. केशवप्रसाद उपाध्यायज्यूप्रति हार्दिक अभिनन्दन गर्दै बधाई ज्ञापन गर्दछु ।

मानवजातिद्वारा आफ्ना आन्तरिक भाव र बाह्य अनुभूतिलाई कलात्मकता प्रदान गरेर अभिव्यक्ति दिने कार्यको धालनी मानवसभ्यताको प्रारम्भदेखि नै भएको हो । साहित्यका सर्जक र सिर्जनाको गुण-दोष केलाई विवेचना गर्ने क्रमको आरम्भ पूर्व र पश्चिम दुवैतिर धेरै समय अगाडिदेखि नै भएको पाइन्छ । पूर्वीय समालोचना जगतमा ई.पू. चौथो शताब्दीका रसवादी भरत, छैठौँ शताब्दीका अलङ्कारवादी भामह, आठौँ शताब्दीका तुलनात्मक समालोचक राजशेखर, नवौँ शताब्दीका ध्वनिवादी आचार्य आनन्दवर्धन, औचित्यवादी भेमेन्द्र, सातौँ शताब्दीका पण्डितराज जगन्नाथ आदि आचार्य र पश्चात्य साहित्य क्षेत्रमा साहित्य स्वयंमा प्रकृतिको अनुकरण भएकाले असत्य हो र मनोभावजन्य भएकाले अस्वल्प अनिश्चितिको उपज पनि हो भन्ने ठानी आदर्श गणराज्यबाट साहित्यलाई टाढै राख्न चाहने प्लेटो, प्रकृतिको कलात्मक नूतन सृष्टि र प्रतिभाद्वारा पूर्णताको पञ्चप्रवशन गर्ने माध्यम भएको हुँदा

साहित्यलाई महत्तम उपलब्धि ठान्ने अरिस्टोटल, अभिव्यञ्जनवादी क्रोचे, उदारतावादी लञ्जाइनस, आत्मवादी कान्ट, क्लरिज, वर्डस्वर्थ, सम्प्रेषण र मूल्यका पक्षधर आई.ए. रिचर्ड्स आदि मनीषी एवं समीक्षकहरूले साहित्यकार तथा तिनका कृतिहरूका गुणको कदर गर्ने र दोष औल्याउने काम गरेर स्रष्टाको सम्मान गर्ने परम्परा निकै प्राचीन भएको तथ्य पूर्वीय र पाश्चात्य वाङ्मयको अनुशीलनबाट थाहा पाइन्छ। प्राचीनकालदेखि नै राजाहरूले कविमण्डली, विद्वत्सभा आदि गठन गरी स्वयं कविता लेख्ने र अन्य कविहरूलाई पनि कविता लेख्न लगाई पुरस्कार तथा सम्मान दिने गरेको विस्तृत चर्चा भोजप्रबन्ध आदि ग्रन्थमा भएको छ।

नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा पनि सर्जकले सिर्जना प्रस्तुत गर्न थालेदेखि नै गुण-दोष केलाउने परिपाटी प्रारम्भ भएको हो। कृतिको मूल्याङ्कन गरी साहित्यकारको सम्मान गर्ने परम्परा नेपाली समालोचनाको इतिहासमा मोतीराम भट्टबाटै सुरु भएको पाइन्छ। तर पुरस्कारको परम्परा भने त्यति लामो देखिदैन। प्राथमिक र माध्यमिककालीन नेपाली साहित्यकारहरूले पुरस्कारका रूपमा शब्दविभूषण मात्र प्राप्त गरेका छन्। उनीहरूको दीर्घ अनुभव, अथक साधना र सार्वकालीन एवं सार्वजनीन विचारका सवाहक साहित्यिक रचना पुरस्कृत भएको इतिहास त्यति लामो भेटिदैन। त्यसमा पनि साहित्यले पुरस्कार पाउनुपर्छ भन्ने धारणा अझै कान्छो देखापर्छ। यस सन्दर्भमा साहित्यकारहरूलाई उचित सम्मान गरी पुरस्कृत गर्ने परम्परा बसाल्ने मदन पुरस्कार गुठीको योगदान भने प्रशंसनीय छ। यस संस्थाले सर्जकको स्वभिमानलाई बढाएको छ। 'मदन पुरस्कार' पार्जदा कवि, लेखकहरूले गौरवको अनुभूतिका साथै आफ्नो दायित्व बढेको समेत अनुभव गर्दछन् र साहित्यको उच्च धरातलमा आफू पुगेको महसूस गर्दछन्। समालोचकहरू तिनै पुरस्कृत कृतिहरूको बढी चर्चा-परिचर्चा गर्दछन्, पाठ्यक्रमविद्हरू पनि तिनै कृतिहरूलाई सान्दर्भिक ठहर्‍याउँछन्। यसरी यस संस्थाबाट दिइने पुरस्कारले पाठक, विद्यार्थी, समालोचक सबैलाई प्रभावित र अभिप्रेरित गरेको छ। यसको निपक्ष मूल्याङ्कन परिपाटी आफैमा गरिमामय छ। यस क्रियाकलापलाई अझ विस्तार गरेको छ। नेपाली भाषा र साहित्य साधनाको प्रेरक तीर्थस्थल बनेको मदन पुरस्कार पुस्तकालय वाङ्मय साधकहरूको बौद्धिक अनुशीलन गर्ने प्रमुख केन्द्रको रूपमा रहेको छ।

यस वर्ष पनि मदन पुरस्कार गुठीले नेपाली साहित्यका क्रमशः स्रष्टा र द्रष्टाको रूपमा प्रतिष्ठित साहित्यकारद्वय गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' र प्रा. डा. केशवप्रसाद उपाध्यायलाई सम्मानित गरेको छ। उहाँहरूमध्ये गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' नेपाली कथा, उपन्यास, नाटकका क्षेत्रमा सृजनशील प्रतिभाका धनी, स्थापित व्यक्तित्व हुनुहुन्छ। करिब ५ दशकभन्दा अघिदेखि अनवरत साहित्य साधनामा संलग्न 'गोठाले'का कथैकथा, कथासङ्ग्रह, पल्लो घरको ज्याल, भुसको आगो

आदि कृतिहरू प्रकाशित भएका छन्। ती कृतिहरूमा साहित्यकार 'गोठाले'ले मध्यम तथा निम्न मध्यमवर्गीय नेपालीसमाजको चित्रण गर्दै विभिन्न अवस्थामा विद्यमान मानवीय मनस्थितिको सूक्ष्म विश्लेषण गर्नुभएको छ। नेपाली साहित्यको मनोविश्लेषणात्मक पक्षलाई भरण-पोषण गरी समृद्ध तुल्याउने दिशामा उहाँको महत्त्वपूर्ण योगदान छ।

त्यस्तै प्रा.डा. केशवप्रसाद उपाध्याय एउटा सुयोग्य प्राध्यापक हुनाका साथै समालोचनाको क्षेत्रमा स्थापित प्रतिभाशाली व्यक्तित्व हुनुहुन्छ। उहाँका साहित्य प्रकाश, पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त, समको दुःखान्त नाट्य चेतना, दुःखान्त नाटकको सृजन परम्परा आदि गहकिला समीक्षात्मक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन्। गहनतम विषयलाई सरलतम भाषामा अभिव्यक्ति दिने सीपका धनी प्राध्यापक उपाध्यायको नेपाली समालोचनाको परम्परामा विशिष्ट स्थान छ।

यस्ता प्रतिभाहरूलाई पुरस्कृत एवं सम्मानित गरेर मदन पुरस्कार गुठीले 'योग्य योग्याय दातव्यम्' भन्ने नीतिवाक्यको आदर्शलाई अनुसरण गर्दै संस्थाको लक्ष्यअनुसार गर्नुपर्ने दायित्वलाई पूर्णतया निर्वाह गरेको छ। यस सन्दर्भमा पुरस्कृत हुनुहुने प्रतिभाहरूलाई अर्क नयाँ कृतिहरू सृजना गर्ने प्रेरणा प्राप्त भइरहोस् भन्ने हार्दिक कामना व्यक्त गर्दछु।

समाजलाई सजग, सचेत र सिर्जनशील बनाइराख्न साहित्यको महिमा दिनानुदिन वृद्धिकै क्रममा छ। नेपाली वाङ्मयको श्रीवृद्धिको लागि अग्रगण्य संस्थाको रूपमा अवस्थित यस गुठीद्वारा आयोजित पुरस्कार वितरणको गरिमामय समारोहमा मलाई आफ्ना केही शब्द राख्ने अवसर दिनुभएकोमा यस संस्थाप्रति हृदयतः आभार व्यक्त गर्दछु। साथै आजको यस पुनीत अवसरमा नेपाली भाषा, साहित्यकला र संस्कृतिको समुन्नयनका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनुहुने स्वर्गीय मदनशमशेर ज.ब.रा. एवं वहाँकी धर्मपत्नी तथा यस गुठीका संस्थापिका स्वर्गीय रानी जगदम्बाप्रति हार्दिक श्रद्धा सुमन अर्पण गर्दछु। हुन त मेरो क्षेत्र विशुद्ध साहित्य होइन, अर्क प्रशासनिक पदीय दायित्वभित्र रहँदा सिर्जना सिर्जित हुने सम्भावना कम नै रहन्छ, तापनि मनीषीजनहरूसामु आफूलाई उपलब्ध समयको उपयोग गर्दै कवि र काव्यका सम्बन्धमा संक्षिप्त चर्चा गर्ने अनुमति माग्दछु।

कवि, काव्य र कविता

पूर्वीय साहित्यिक क्षितिजमा कविता र काव्य शब्द प्राचीनकालदेखि नै प्रयुक्त भएका पाइन्छन्। पौरस्त्य आचार्यहरूले काव्यलाई परिभाषित गर्दा कवि शब्दलाई पनि बिसँका छैनन्। कविद्वारा सम्पन्न कार्य नै काव्य भएकाले यी दुईबीच सन्निकट सम्बन्ध देखिन्छ। पूर्वीय साहित्यमा काव्य शब्द रचना-विशेषका अर्थमा प्रयुक्त भएको पाइन्छ। वेदमा काव्यलाई ईश्वरीय वाणी र ब्रह्मालाई प्रथम कवि मानिएको छ।

कवि शब्द भ्वादिगणीय कृ धातुवाट र अच् इः सूत्रद्वारा इ प्रत्यय लागेर बनेको हो। साथै कब् धातुमा इ (इन्) प्रत्यय लागेर पनि कवि शब्द नै बन्दछ। कब् धातु सर्वज्ञता एवं वर्णनकौशलनको अर्थमा आएको छ भने कृ धातुवाट निर्मित कवि शब्द पनि यिनका अतिरिक्त क्रान्तदर्शी, सर्वद्रष्टा, अग्नि, मन्त्रद्रष्टा ऋषि, ब्रह्मा एवं परमात्माको पर्यायको रूपमा प्रस्तुत भएको छ।^१ यस्तै यास्कले क्रम धातुवाट पनि कवि शब्द बनाएका छन्।

काव्यमीमांसामा प्रतिभा एवं व्युत्पत्तिले सम्पन्न व्यक्तिका रूपमा कविलाई चिनाइएको छ।^२ पश्चिमी विद्वान् कलरिजले 'कल्पना' र 'क्रोचले' 'सहजानुभूति' नाम दिएको प्रतिभा जुनसकै साहित्य सर्जकको पहिलो वैशिष्ट्य हो। चतुर्वेद पङ्क्ति, तर्कशास्त्र, मीमांसा, पुराण, धर्मशास्त्र र अन्य उपविद्या (गीत, नृत्य, वाद्य जस्ता ६४ कलाको गहन अनुशीलनवाट आर्जित व्युत्पत्तिवाट पनि साहित्यको साधकले आफ्नो क्षमता प्रदर्शित गर्न सक्छ। सर्जकको साधनापक्ष ज्यादै तीव्र भएमा ऊ अभ्यासकै वाटोवाट पनि कवि बन्न सक्छ। अमरकोशमा व्युत्पत्तिजन्य ज्ञानका धनी शुक्राचार्यलाई कविको उपाधि ले विभूषित गरिएको छ।^३ यसै विशेषताको कारण स्वयं श्रीकृष्णले आफूलाई श्रीमद्भगवद्गीतामा उशाना कविको रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ।^४

कविको कार्य वा भावको अर्थमा गुणवचनब्राह्ममाणदिभ्यः कर्मणि ष्यञ् च' ले ष्यञ् प्रत्यय भएर काव्य शब्द बन्दछ। काव्य शब्दले कविको गद्य-पद्यात्मक रचनालाई बुझाउँछ। वेदमा काव्यलाई जगत्स्रष्टा परमेश्वरको अभिव्यक्तिको अर्थमा लिइएको छ भने काव्यमीमांसाकारले यसलाई अजर, अमर एवं गुणाभिराम रचना मानेका छन्। निष्कर्षमा कविद्वारा सम्पन्न कार्य नै काव्य हो। वस्तुतः आन्तरिक भावना र अनुभूति रहेको सत्कविकृत काव्यमा उदात्त लोकोपकारका भावना सन्बलएका हुन्छन्। अहिले आएर काव्य र साहित्य शब्द पर्यायवाची बनेका छन् साथै काव्यकार अर्थात् कवि र काव्य अर्थात् साहित्य पनि समानार्थी रूपमा व्यवहृत छन्। अतः यहाँ त्यो साहित्य शब्द र त्यसको आशयलाई चिनाउनु पनि असान्दर्भिक अवश्य हुनेछैन।

इ धाञ् धारणपोषणयोः अथवा हि गतौ वृद्धौ च धातुमा क्त प्रत्यय लागेर हित शब्द बन्दछ, जसमा सम् उपसर्ग लगाएर समो वा हिततयोः नियमअनुसार मकारको लोप भएपछि सहित शब्द बन्दछ। हितेन सह यस विग्रहअनुसार सह

१. (क) 'कवि सम्राजमतिथि=जनानाम्'-शु.य. ७/२४, (ख) 'दतेतत् सत्यं मन्त्रे कवयो यान्यपश्चयन्-मुण्डक १/२/१, ग) 'वेदान् युगान्ते कवयोऽभियाचते'- श्रीमद्भागवत ३/४/४०, (घ) 'कविपुराणमनुशासितारम्'- श्रीमद्भगवद्गीता ८/८।
२. प्रतिभाव्युत्पत्तिमांश्च कविरित्युच्यते- काव्यमीमांसा अ.५।
३. शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशाना भार्गवः कविः- अमरकोश ४/२४।
४. मुनीनामप्यह व्यासः कविनामुशाना कविः- श्रीमद्भगवद्गीता १०/३७।

शब्दका साथ हित शब्दको समास भएर सहित शब्द बन्दछ र यसको प्रकृति प्रत्ययार्थ-धारण, पोषण गति, वृद्धि भन्ने हुन्छ । 'सहित' शब्दको प्रचलित अर्थ सम्मिलित एवं अवियुक्त भन्ने बुझिन्छ । यसै सहित शब्दको भाव अर्थमा सहितयोः शब्दार्थयोः भावः यस विग्रहमा ष्यञ् प्रत्यय लागेर साहित्य शब्द बन्दछ ।

पाश्चात्य साहित्यमा काव्यलाई Poetry भनिन्छ । यसको परम्परा पनि पूर्वमा छै प्राचीन छ । Poetry शब्द Poet बाट बनेको हो । अङ्ग्रेजीको Poetry शब्दलाई ग्रीकमा Poietikos ल्याटिनमा Poeticus भनिन्छ । यसको समानार्थी नेपाली शब्द काव्य हुन्छ । Poet को नेपाली समानार्थी शब्द कवि हो । पश्चिममा प्रचलित कविता वाचक Poem शब्द ग्रीकमा Poiema, ल्याटिनमा Poema र फ्रेञ्चमा Poeme हुँदै अङ्ग्रेजीमा आइपुग्दा Poem का रूपमा विकसित भएको हो । पश्चिमी जगतले होमरलाई आदिकवि र उनका 'इलियड' र 'ओडिसी'लाई उपजीव्य आदिकाव्यका रूपमा ग्रहण गर्दै आएको छ ।

काव्य परिभाषाको संक्षिप्त परम्परा

संक्षेपमा भावाभिव्यक्त गरिने अलङ्कार र गुणले युक्त एवं दोषमुक्त पदावलीलाई काव्य ठान्ने अग्निपुराणवाट काव्यसम्बन्धी औपचारिक परिभाषा प्रारम्भ हुन्छ ।^५ छैठौँ शताब्दीका अलङ्कारवादी आचार्य भामहले काव्यलाई शब्दार्थौं सहितौं काव्यम् भनेर शब्द र अर्थको सहभाव अन्यून्यातिरिक्ततालाई परिलक्षित गरेका छन् । दण्डीले अभीष्ट अर्थले युक्त पदावलीलाई काव्य स्वीकारेका छन् भने दोष मुक्त गुण तथा अलङ्कार युक्त शब्दार्थलाई मम्मट काव्य मान्दछन् । विश्वनाथले रसात्मक वाक्यलाई काव्य मानेका छन् भने जगन्नाथ रमणीय अर्थ दिने अभिप्राय भएको शब्दलाई काव्य मान्दछन् ।

परिश्रममत्तर्प दृष्टि दिंदा अरिस्टोटलले आदर्शको प्रतिनिधित्व गर्ने वाङ्मयलाई कविता मानेका छन् । वर्डस्वर्थले काव्यलाई शान्तिका क्षणमा संस्मरण गरिने प्रबल मनोवेगको स्वच्छन्द प्रवाह मानेका छन् । मिल्टनले कवितालाई सरल, रागात्मक र प्रत्यक्षमूलक हुनुपर्दछ भन्ने अभिप्राय व्यक्त गरेका छन् ।

नेपाली साहित्यमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा सहज स्वतः स्फूर्त चरीको चिरविर^६ जस्तो अभिव्यक्तिलाई साहित्य ठान्दछन् भने बालकृष्ण सम भावनाको बौद्धिक कोमलतालाई कविता मान्दछन् । केंदारमान व्यथित तीव्रगामी कल्पनाको घोडामाथि अनुभूतिको काठी कसी विचारको लगाय पक्केर भावुकता सवार हुनाको उपज नै कविता हो भन्दछन् । जे होस्, पौरत्य, पाश्चात्य तथा नेपाली परम्परालाई हेर्दा के स्पष्ट हुन्छ भने कविता र काव्य समानार्थी रूपमा प्रयुक्त हुन्छन् र सौन्दर्यमूलक, सरचनायुक्त, कलात्मक आत्मप्रकाशन नै काव्य हो भन्ने कुरामा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सबैको सहमति देखिन्छ ।

५. संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । काव्यं स्फुटदलंकारं गुणवत्तदोषवर्जितम् । अग्निपुराण ३३७।६-७ ।

६. लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह, छन्द र लय, नेपाली साहित्यमा सर्वश्रेष्ठ पुरुष निबन्ध ।

साहित्य र काव्य शब्दसम्बन्धी प्रयोगमा काव्यकारहरू स्वतन्त्र देखिन्छन् किनभने विश्वनाथले आफ्नो ग्रन्थलाई साहित्यदर्पण भनेर पनि साहित्य शब्दको परिभाषा गरेको छैनन्। उनी काव्यबाट आफ्नो काम चलाउँदै भन्न पुग्छन्- वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।^{१०} जे होस् १६ औं शताब्दी पुगदा नपुग्दै साहित्य र काव्य शब्द पर्यायवाची बनेका छन्। साहित्यले हाल आएर आफ्नो अर्थ पनि विस्तार गरेको छ। हामी अचेल वैदिक साहित्य, पौराणिक साहित्य, गद्य-पद्यसाहित्य, आख्यान साहित्य आदि नाम दिन सक्छौं। यी सबैको निचोड के हो भने परम्परादेखि आजसम्म जुनसुकै समयमा पनि कलाकोभल भावनात्मक अभिव्यक्ति साहित्य हो भन्ने कुरामा विवाद छैन।

काव्य-हेतु

माथि सङ्केत गरिए अनुसार प्रतिभा भएको व्यक्ति कवि हुन्छ, व्युत्पत्ति र अभ्यास त्यसका सहायक गुण हुन्। कवित्व निर्माणको मुख्य अङ्ग प्रतिभालाई कसैले शक्ति पनि भनेका छन्। यो कवित्वको कारण एक संस्कार विशेष हो।^{११} काव्य प्रकाशकारले पूर्वज्ञानरूप स्मृति, वर्तमानज्ञानरूप मति र भविष्यको निर्धारण गर्ने बौद्धिक क्षमत्तरूप प्रज्ञाको पूञ्जीभूत स्वरूप नै प्रतिभा हो भनेर प्रतिभालाई त्रिकालसँग जोडेका छन्। हुन पनि कविले आफूले देखे, भोगेको मात्रै अभिव्यक्त गर्दैन, ऊ त हिजो, आज र भोलि तीनै कालखण्डसँग परिचित बनेर देखापर्छ। यही शक्ति नै उसको प्रतिभा हो। साथै पाश्चात्य साहित्यमा पनि शब्दान्तरमा अरिस्टोटल, होरेस, हडसन आदि समीक्षकले पनि प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यासका कुरा उठाएका छन्। मनोवैज्ञानिक फ्रायडले दमित (अतृप्त) काममूलक भावनालाई काव्यहेतु ठानेका छन्। कलरिजले प्राथमिक कल्पना र गौण कल्पना भनेर प्रतिभाको विभाजन गरेका छन् भने कोचे सहजानुभूतिलाई प्रतिभा स्वीकार्दछन्। नेपाली साहित्यकार सम प्रतिभालाई सर्वोच्च स्थान दिन्छन् भने देवकोटा कलाको उत्पत्ति मनुष्यको अनन्त चेतको प्रतिभाबाट हुन्छ भन्दछन्। यसरी सबै समीक्षकहरूले प्रतिभालाई सर्वोच्च आसन दिएर व्युत्पत्ति, अभ्यास वा साधनाका पश्चात् पनि आफ्ना धारणा अधि सारेका छन्।^{१२}

काव्य प्रयोजन

सर्जकको अमन्द प्रतिभा, प्रौढ व्युत्पत्ति र अनवरत अभ्यासबाट अभिषिक्त भएर जन्मिएको सर्जना प्रत्यक्ष एवं परोक्षरूपमा प्रयोजनपरक भएर देखापर्दछ। काव्य लेखनको प्रयोजनका सम्बन्धमा पनि विभिन्न समीक्षकहरूका शब्दगत विभेद छन्। भरत मुनिले लौकिक र पारलौकिक गरी दुःख, भय र शोकद्वारा पीडित तथा

१. साहित्यदर्पण, प्रथम परिच्छेद।

२. शक्ति: कवित्वबीजरूप: संस्कारविशेष: काव्यप्रकाश १/३ वृत्ति।

३. प्रतिभैव भुताभ्याससहिता कविता प्रति हेतुमंदम्बुसम्बद्धा बीजमाला लतामिव- चन्द्रालोक मयूख १।

तपस्वीहरूलाई पनि विश्रान्ति दिने आदि ८ वटा काव्यका प्रयोजन मानेका छन्^{१०} भने भामहले धर्म, अर्थ काम, मोक्ष, कलामा विलक्षणता, यश र प्रीतिलाई प्रयोजनका रूपमा स्वीकारेका छन्^{११}। त्यसै गरी आचार्य दण्डीले धर्म, अर्थ काम र मोक्षलाई मानेका छन्। मम्मट काव्यप्रयोजनलाई कीर्ति, धनप्राप्ति, व्यवहारज्ञान, अकल्याणनाश, सद्यः परमानन्द प्राप्ति र कान्तासम्मित उपदेश गरी ६ बुँदामा चर्चा गर्छन्।^{१२} विश्वनाथले भने चतुर्वर्गफलप्राप्तिलाई मात्र काव्यको प्रयोजन मानेको देखिन्छ।^{१३} मम्मटका ६ वटा प्रयोजनमध्ये केही कविकेन्द्रित, केही पाठक केन्द्रित र केही उभयकेन्द्रित देखिन्छन्। कीर्तिलाभ सुकाव्य र सुकविले अवश्य प्राप्त गरेकै हुन्छन्। धनलाभका सन्दर्भमा कालिदास, भारवि आदि महाकविहरूले आफ्ना अमूल्य कृतिहरूका कारण उदारमना राजाहरूबाट प्रशस्त धन एवं सम्मान प्राप्त गरेको कुरा संस्कृतवाङ्मयको अनुशीलनबाट थाहा हुन्छ। मयूर कविले सूर्यशतक लेखेर आफ्नो कुष्ठरोग निवारण भएको घटनाको प्रसङ्ग अमङ्गलनाशको सन्दर्भमा विशेष स्मरणीय छ।

यी सबैमा म मुख्य प्रयोजन आनन्द, व्यवहारज्ञान र कान्तासम्मित उपदेश नै ठान्दछु, किनभने साहित्यिक रचनाहरूले रमणीय अर्थ प्रतिपादन गरेर अलौकिक आनन्द दिनुका साथै उचित आचार-व्यवहारको ज्ञान गराउँछन्। कान्ता सम्मित श्रुतिमधुर उपदेशद्वारा समाजलाई सन्मार्ग प्रदर्शन गर्दछन्। शास्त्रमा उपदेश प्रभुसम्मित, मित्र सम्मित र कान्तासम्मित गरी तीन किसिमको मानिएको छ। यिनमा पनि प्रभुसम्मित वाक्य राजाजा जस्तै अकाट्य वेदवाक्य हो, लाभ-हानिको तर्क त्यहाँ हुँदैन। मित्रसम्मित वाक्य पुराणहरू हुन्, दुई भिन्न चरित्र देखाएर रावण जस्तो होइन राम जस्तो बन भन्नु यिनीहरूको वैशिष्ट्य हो। तेस्रो कान्तासम्मितको तात्पर्य मञ्जुभाषिणी प्रेयसीको वचन जस्तो सुमधुर एवं सरस हुनु हो। साहित्यले अनन्यहृदया र मधुरभाषिणी प्रेयसीले जस्तै हृदयहारी सरस वाक्यप्रबन्धद्वारा मनलाई आकर्षण गरेर राम्रो बाटोमा लाग्ने प्रेरणा दिन्छ र मानिसले त्यो मार्ग अवश्य अवलम्बन गर्छ।

अथ काव्यप्रकाशकारले त कतिसम्म भनेका छन् भने^{१४}- जगत्का रचयिता त्रिकलादर्शी ब्रह्माको सृष्टिमा भाग्यअनुसार अथवा नियतिको नियमानुसार कार्यकारण-

१०. दुःखार्ताना भयार्ताना शोकार्तानां तपस्विनाम् । विश्रामजननलोके नाट्य मेतद् भविष्यति । धर्म्ये पशत्यमायुष हितं बुद्धिविबर्धनम् । लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति । वेदविद्येतिहासनामाख्यान परिकल्पनम् । विनोदजननं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति । नाट्यशास्त्र १/१११-१२ र ११६।
११. धर्माथकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासुचारोति कीर्तिं प्रीतिन्च साधुकाव्यनिबन्धतम् । काव्यालकार, प्रथम अध्याय।
१२. काव्यं यशसे धंक्ते व्यवहारिविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिकृतेषु कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे । - काव्यप्रकाश
१३. 'चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव-' साहित्यदर्पण, प्रथम परिच्छेद।
१४. नियतिकृत- नयमारहितां हलादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् । नवरससंस्थां निर्मितमादधती भारती कवेर्जयति । - काव्यप्रकाश

श्रद्धालामा सुख, दुःख घुमिरहन्छन्। क्रान्तदर्शी साहित्यकार पनि स्रष्टा ब्रह्मा जस्तै हुन्। तर उनको सृष्टि- साहित्यमा दुःखको कारण शोक स्थायिभाव भएको करुण रसबाट पनि सुखको नै प्राप्ति हुन्छ। ब्रह्मा-जगत्मा तीतो, अमिलो पीरो आदि ६ रस छन् भने साहित्यमा श्रृङ्गार, हास्य आदि ८ रस छन्। ब्रह्माजगत सुख, दुःख र मोहले मिश्रित छ तर साहित्यजगत आनन्दै आनन्दले पूर्ण छ। यसरी ब्रह्माको सृष्टिभन्दा साहित्यकारको साहित्यसृष्टि र जगत्स्रष्टा ब्रह्माभन्दा साहित्यस्रष्टा कवि अधिक प्रभावशाली देखिन्छन्। यसै विषयमा ध्वनिवादी आचार्य आन्दवर्धनको उक्ति मान्दभिक देखिन्छ-

अपारे काव्यसंसारे कविरोकः प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥^{१५}

कवि निर्मित काव्यजगत समय र समाजसापेक्ष भएकाले यो महत्त्वपूर्ण छ भन्ने आशय उक्त पद्यमा ध्वनित भएको छ।

माथि व्यक्त भावनाहरू सत्काव्यका लागि हुन्। समाजलाई दिशानिर्देशन गर्न नसक्ने, युगजीवनको तस्वीर बोक्न नसक्ने, विकृत र विसङ्गीतपूर्ण आचरण सिकाउने, हिंसा र घृणाको संसारमा प्रवेश गराउने असत् साहित्यका लागि होइनन्, तिनीहरूलाई त शास्त्रमा काव्यालापार्षिच वर्जयेत् भनेर निषेध गरिएको छ।

सत् साहित्य त कालिदासका काव्य जस्तै गुरुभक्ति, सदाचार, सदव्यवहार, सत्सङ्गति, आदर्श दाम्पत्य, नैतिकता, धर्मप्रवृत्ति, आध्यात्मिक अभिरुचि जस्ता विषयप्रति अभिमुखीकरणको शिक्षा दिने खालको हुन्छ। मेघदूत, रघुवंश जस्ता कृतिहरू रचेर कालिदासले उक्त आदर्शलाई प्रस्तुत गरेका छन्। त्यस्तै अश्वघोषले शान्ति, करुणा, अहिंसा र मैत्रीका पाठ सिकाउन बुद्धचरित काव्य लेखेका थिए। अमरशक्ति राजाका छोरालाई सन्मार्गमा प्रवृत्त गराउन विष्णु शर्माने रचना गरेको पञ्चतन्त्र लोकोपकारी नीतिशास्त्रको रूपमा प्रसिद्ध छ। पश्चिमी विद्वान टाल्सटायको युद्ध र शान्तिले मानवताको व्याख्या गरेको छ भने शेक्सपियरका नाटकहरूले इतिहासका आदर्श र व्यक्तिका गुणदोषहरूको सूक्ष्म विश्लेषण गरेका छन्। ती कृतिमा मानव आफ्नै कमजोरीबाट पराजित हुन्छ भन्ने सत्यको उद्घाटन गरिएको छ।

त्यसै गरी समाज, संस्कृति, जाति र भाषाप्रेमको पाठ नेपाली समाजलाई भानुभक्तले पहिलोपटक पढाए। मोतीरामले अग्रजप्रति सम्मान गर्ने परिपाटी बनाए। लेखनाथले पिंजडामा बाधिएका सुगारूपी नेपाली जनताको क्रन्दन अधि सारे, धरणीधर र महानन्दहरूले जाग-जाग भनेर समाजलाई जगाउने प्रयास गरे। बालकृष्ण समले आगो र पानीका बीचको समन्वयको कामना गर्दै हिटलर र गान्धीबीच शान्तिको समन्वय गराउन चाहे। देवकोटाले मानव स्वयं ईश्वर हो तसर्थ मानवीय हितका पक्षमा आफ्ना व्यवहार अधि सार भनेर रुसको प्रकृतितर्फ फर्क भन्ने

१५. ध्वन्यालोक ।

धारणा अनुरूप मानव, ईश्वर र प्रकृतिका बीचको त्रिकोणत्मक सम्बन्धको व्याख्या गरे ।

यस्तै गोपालप्रसाद रिमाल २००२ सालदेखि नै 'आमा त्यो अवश्य आउनेछ' भन्दै क्रांतिको सपना देख्न थाल्छन्, विजय मल्ल छोरीलाई विश्वको मानचित्र पढाउँदा-पढाउँदै आफू मानचित्रका रेखामा हराउन थालेकोमा चिन्ता व्यक्त गर्दछन् । भूपि शेरचन मानव जीवनलाई जलिरहेको मैनवत्तीका रूपमा हेर्छन् भने माधव घिमिरे जीवनवादी, मानवतावादी, राष्ट्रवादी, चिन्तनको स्वरलाई आफ्नो मीठो शैलीमा सजाउँछन् । यसरी प्रायः सबै कवि-लेखकहरू जीवनका विभिन्न पक्षलाई उजागर गरेर सुसंस्कृत एवं समृद्ध समाज निर्माण गर्ने दिशामा पथप्रदर्शक बनेका छन् ।

जगतकल्याणको कामनाले सारा इन्द्रिय जितेर तपस्या गर्ने महात्मा र समाजमा भएका विकृति, विसङ्गति र अन्यौलपूर्ण वातावरणलाई हटाई समाजलाई सन्मार्गमा लगाउन वैयक्तिक भोक, तिर्खा, निद्राको बेवास्ता गरी आफ्नो कलमलाई सशक्तरूपमा चलाउने साहित्यकार प्रशंसाभाजन मात्र होइन, गौरवमय पुरस्कारका पात्र पनि हुन् । इतिहास प्रसिद्ध कुरा हो राजा साहसाङ्कले हृदयस्पर्शी समाजोपयोगी सिर्जनाका सर्जकहरूलाई लाखौं असर्फी पुरस्कार दिन्थे । त्यस्तै थिए राजा भोज पनि ।

आज हाम्रो समाजमा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, प्रशासनिक र शैक्षिक क्षेत्रमा विभिन्न विसङ्गति, समस्या र गुनासाहरू देखा परेका छन्, जसले गर्दा जनमानसमा पीडा र एक-आपसमा विश्वासको सडुट सृजना भएको छ, मानवीय मूल्य-मान्यतामा निरन्तर ह्रास आइरहेको छ । यस स्थितिमा साहित्य-साधक विद्वान् विद्विषीहरूबाट राष्ट्र र समाजले दिशा निर्देशको ठूलो अपेक्षा राखेको छ । समाजको मार्गदर्शक बनी त्यसलाई सन्मार्गतिर प्रवृत्त गराउने कार्यमा साहित्यकारहरूबाट महत्वपूर्ण योगदान पुग्न सक्दछ भन्ने मलाई लाग्दछ ।

मेरो दृष्टिमा जहिले पनि साहित्यकार तटस्थ द्रष्टा बन्नुपर्दछ । वास्तविकतालाई निष्पक्ष ढङ्गले प्रस्तुत गरिदिनु साहित्यकारको धर्म हो, त्यसैले साहित्यकार स्वविवेक र आत्मसम्मानमा आँच पुऱ्याउने गरी कोरा नारा वा विचारलाई सम्प्रेषण गर्ने मोहबाट सदैव मुक्त हुनुपर्दछ । वास्तवमा साहित्यले कान्तासम्मित उपदेशमूलक र सत्यं शिवं सुन्दरम्को सवाहक हुन सके मात्र कालजयी अमरता प्राप्त गर्न सक्ने कुरा निश्चित छ ।

आज विश्वमा देखापरेका घात-प्रतिघात, हिंसा-प्रतिहिंसा र वैरभावबाट मानवजाति संवस्त र सन्तप्त रहेको छ । यस स्थितिमा नेपाल आमाका सपूत र विश्वबन्धुत्वका उदघोषक भगवान् बुद्धका-

'न हि वैरेण वैराणी शाम्यन्तीह कदाचन ।

अवैरेणेह शाम्यन्ति एष धर्मः सनातनः ॥'

१६. धम्मपद (रूपान्तर) ।

जस्ता मङ्गलमय उपदेशहरूमा निहित विश्वप्रेम र अहिंसाका महिमामय भावनालाई आत्मसात् गरी समाजलाई त्यसतर्फ डोऱ्याउने दायित्व पनि हाम्रो काँधमा रहेको छ भन्ने मलाई लाग्छ ।

आज हाम्रो समाज कता जाँदै छ ? हाम्रो सन्तति कस्तोकस्तो आचार-विचारबाट अनुप्राणित भएर जीवनमार्गमा अग्रसर भैरहेका छन् ? यसबारे गहन चिन्तन गरी हाम्रा पूर्वजहरूद्वारा धरोहरका रूपमा प्राप्त भएका राष्ट्र, समाज एवं संस्कृतिका पोषकविचार र भावनाहरूलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गरेर सन्मार्गतर्फ उन्मुख गराउनु पनि हाम्रै दायित्वभित्र पर्न आउँछ । वर्तमान समयमा जताततैवाट हाम्रा परम्परागत मूल्य र मान्यतामाथि आक्रमण भैरहेको छ । यान्त्रिकतामा अभ्यस्त भएर हामी आफ्नो सत्त्व गुमाउँदै गएका छौं र हाम्रा संस्कृतिका उदात्त भावनाहरूलाई बिसँदै गएका छौं । सांस्कृतिक आक्रमणका कारण उपभोक्तावादको मियो वरिपरि घुम्न उत्सुक आजको हाम्रो समाज र सन्ततिलाई यसरी नै स्वच्छन्द हुन दिने हो भने भोलिको हाम्रो समाजको अवस्था के होला ? यो एउटा गम्भीर विषय हो । हाम्रा नीति-निर्माता, पथ-प्रदर्शक र साहित्यसाधकहरूले यस विषयमा गम्भीर भएर सोच्नै पर्ने अवस्था आएको छ । यसका साथै विश्वसाहित्यसँग हाम्रो साहित्यलाई समकक्ष तुल्याएर आफ्नो साहित्यको श्रीवृद्धिमा चिन्तनशील रही सत्साहित्यका माध्यमबाट मानवजीवनलाई सुखी एवं समृद्ध तुल्याउने महान् अभियानमा पनि जुट्नै पर्ने भएको छ ।

यसै दायित्वलाई आत्मसात् गरी साहित्यकारद्वारा सशक्त कलम चालियो भने निश्चय नै समाजले सन्मार्गको राजमार्ग पहिल्याउन सक्नेछ । कवि वा साहित्यकारहरूले पनि सम्मान वा पुरस्कारका अतिरिक्त समाजप्रति आफ्नो दायित्वबोध गरी गौरवको अनुभूति गर्न सक्नेछन् ।

हामी यस देशको माटो, हावा, पानी, प्रकाश र आकाशमा हुर्किएका हौं । हामीले जन्मभूमिप्रतिको आफ्नो अभिभारालाई नबिर्सिकन हाम्रा सम्पूर्ण क्रियाकलाप मातृभूमिको श्रृङ्गार गर्ने कार्यमा केन्द्रित गराएमा मात्र हाम्रो जीवनको सार्थकता रहनेछ । तसर्थ राष्ट्रलाई सुन्दर, स्वस्थ र समृद्ध बनाउने महान् कार्यमा हामीलाई सदैव समर्पित बन्न वीणावादिनी सरस्वतीबाट अमोघ आशीर्वाद र ऊर्जा प्राप्त होस् भन्ने कामना गर्दछु ।

अन्तमा मलाई विद्वान्, विदुषी र साहित्यकारहरूद्वारा सुशोभित यस समारोहमा उपस्थित भएर आफ्ना विचार राख्ने अवसर दिनुभएकोमा आभोजक संस्थाका अध्यक्ष एवं अन्य पदाधिकारी तथा सहयोगी मित्रहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दै यस सस्थाको उत्तरोत्तर समृद्धि र समुन्नतिको कामना गर्दछु ।

मित्रस्व्य बभुवा समीक्षामहे ।

धन्यवाद ।